

Seferilik Tespiti Hususunda İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin Görüşlerinin Sonraki Dönemlere Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme

Bedri ASLAN*

An Evaluation On The Reflections Of Views Of Imam Abu Hanifa And Imam Shafii About Being On Journey To Later Periods

Citation/©: Aslan, Bedri, An Evaluation On The Reflections Of Views Of Imam Abu Hanifa And Imam Shafii About Being On Journey To Later Periods, Artuklu Akademi, 2016/3 (1), 81-105.

Abstract: Benefiting from various authorizations depends on knowing the distance of being on journey correctly. Determining this distance depends on understanding some concepts. The distance of the journey is evaluated according to the determination of concepts related with journey such as parasang (fersah), berid, mile and zira. In this study especially the views of Imam Abu Hanifa and Imam Shafii about journey are explained and how these views reflected to the later periods are discussed. In the article how the Hanafi and Shafii scholars have distanced from the basic principles of their sects are addressed in details.

Keywords: Being on journey (seferi), Abu Hanifa, Shafii, Distance

Atıf/©: Aslan, Bedri, Seferilik Tespiti Hususunda İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin Görüşlerinin Sonraki Dönemlere Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme, Artuklu Akademi, 2016/3 (1), 81-105.

Özet: Bazı ruhsatlardan faydalanılması, seferilik mesafesinin doğru bir şekilde bilinmesine bağlıdır. Bu mesafeyi tespit etmek ise bazı kavramların anlaşılmasına bağlıdır. Zira seferilikle ilgili olan fersah, berid, mil ve zirâ'' kavramlarının ölçüleri tespit edilerek seferin mesafesi belirlenmeye çalışılmıştır. Makalede İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin seferilikle ilgili görüşleri

---

* Yrd. Doç. Dr., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, aslan-bedri@hotmail.com

açıklanarak bunların sonraki dönemlere nasıl yansıdığı konusu üzerinde durulmuştur. Ayrıca seferilik konusunda Hanefî ve Şafîî fakihlerin kendi mezheplerinin temel prensiplerinden nasıl uzaklaştıkları örneklerle ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcük: Seferilik, Ebû Hanife, Şafîî, Mesafe.

Giriş

Teknolojinin gelişmesiyle meşguliyetler ve çalışma alanları çoğalmıştır. Bunun neticesinde insanlar, işlerini takip etmek veya çalışmak için uzun yolculuklara çıkma ihtiyacı hissetmektedirler. Bu yüzden yolculuğun ruhsatlarından faydalanmak için şer'î yolculuk hakkında bilgi sahibi olunmalı ve konuyla ilgili mezheplerin görüşleri bilinmelidir. Seferiliğin ölçütüyle ilgili daha önce çalışmalar yapılmıştır. Ancak fakihlerin İmam Ebû Hanife ve İmam Şafîî'nin seferiliğin tespitiyle ilgili görüşlerinden uzaklaşıp farklı değerlendirmelerde bulunmaları konusu ele alınmamıştır.

Bilindiği gibi İmam Ebû Hanife'ye göre uzun yolculuğun süresi üç gün ve üç gecedir. Hanefî fakihler bu süreyi yaklaşık 85-90 km. olarak tespit etmişlerdir. İmam Şafîî'ye göre de uzun yolculuğun süresi iki gün veya iki gecedir. Şafîî fakihlerden bu süreyi 144 ve 178 km'ye kadar çıkartanlar vardır. Ortaya konulan farklı iki mesafeyi değerlendirdiğimizde bazı sorunlarla karşılaşmaktayız. Zira üç günün iki günden fazla olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu konuda Hanefî fakihlerin görüşü cumhurun görüşüne daha yakındır. Şafîî fakihlerin görüşü ise nasstan daha çok Hanefî mezhebinin temel özelliği olan yoruma dayanmaktadır. Bu yüzden seferilik ölçütünün tespit edilmesi ve mezhep imamlarının görüşlerinin sonraki dönemlerde nasıl yorumlandığı hususları, üzerinde önemle durulması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

I. Seferiliğin Mahiyeti

Sefer, sözlükte gündüz aydınlığı,¹ yola çıkmak ve mesafe anlamındadır.² Istılahta ise belli bir mesafeyi belli bir niyetle kat etmek

¹ Komisyon, *el-Mucemu'l-vesîl*, Dârü'd-Dâve, ty, yy, I/432.

² Muhammed Abdurrauf el-Münavî (v. 1031/1622), *et-Teokîf ala mühimmatı't-taarîf*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty, s. 406.

anlamını ifade etmektedir.³ Buna binaen bir yolculuğun şer'î yolculuk sayılması için niyet etmek ve belli bir mesafeyi kat etmek şarttır.

Hanefî fakihler, şer'î yolculuk için üç gün yürümek niyetiyle ikame yerinin terk edilmesini şart koşmuşlardır.⁴ Şafîî fakihler ise, seferi olunabilmesi için yolculuğun uzun olması, belli bir yere gitmek için yola çıkılması ve bu yolculuğa günah işleme niyetiyle çıkılmaması şartlarının da içinde olduğu sekiz şart ileri sürmüşlerdir. Başka bir ifadeyle Şafîî fakihlere göre bir kişinin seferi sayılabilmesi için sekiz şartın mevcut olması gerekir. Seferliliği ve seferi olan kişiyi tanımak için seferin şer'î tespiti yapılmalıdır. Fakat sefer tespitine geçmeden önce seferin tespitine yardımcı olan konuyla ilgili bazı kavramlara yer vermek gereklidir. Aşağıda kısaca bu kavramlar açıklanacaktır.

Berîd: Yolculuk mesafesinin tespitinde en çok kullanılan ölçülerden birisi berîddir. Berîd, farsça bir kelime olup kuyruğu kesik hayvan manasındadır. Yola çıkan hayvanların kuyruğu işaret olarak kesildiği için bu isim uygun görülmüştür. Daha sonra elçi ve mesafe manalarında da kullanılmıştır.⁵ İstilah anlamı ise on iki mil demektir.⁶

Fersah: Farsça bir kelime olup sükûnet ve rahat manasındadır. Zamanın bir bölümüne ve yeryüzündeki belli bir mesafeye de denilmektedir.⁷ İstilahî anlamı ise; üç mile tekabül eden ölçüdür.⁸ Metre olarak Arap fersahı = 3 Mil = 5762 metredir. Bir Osmanlı fersahı = 5685 metre olarak tespit edilmiştir.⁹ Çağdaş bazı fakihler, Hanefîler ve Malikilere göre, 1 fersah = 5565 metre, Şafîîler ve Hanbelilere göre ise = 11130

³ Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Damad Efendi (v. 1078/1668), *Mecme'u'l-enhur fi şerhi multeke'l-ebhur*, Tahk. Halil İmran el-Mansur, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut 1998, I/238; Ayrıca bk. Kemal b. Seyyid Salım, *Sahîhu fihri's-sünne*, Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire, 2003, I/472.

⁴ Zeynuddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısri (v. 970/ 1563), *el-Bahru'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâ'ik*, Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî, ty, yy, II/138-139.

⁵ Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr (v. 731/1330), *Lisânü'l-'Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut, ty, III/83.

⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmet b. Ebi Sehl es-Serahsi (v. 483/1090), *el-Mebsût*, Tahk. Muhyuddîn Halil, Dârü'l-Fikr, Birinci Baskı, Beyrut, 2000, I/431; Muhammed 'Alîş, *Menhu'l-Celîl Şerhu'n 'alâ Muhtasari Seyyid Halîl*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1989, I/401; Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîi el-Kazvîni (v. 623/1226), *Fethu'l-Azîz bi şerhi'l-vecîz*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, 1997, II/219.

⁷ Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Hüseynî (v. 1205/1791), *Tacu'l-urûs min cevâhiri'l-kamûs*, Dârü'l-Hidâye, yy, ty, VII/317.

⁸ Yahya b. Şeref Ebû Zekerîyya en-Nevevî (v. 676/1277) el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb, Dârü'l-Fikr, ty, yy, IV/322-323; Ahmed b. Muhammed el-Halvetî (1241/1825), *Bulğatu's-sâlik li ekrabi'l-mesâlik*, Dârü'l-Mearif, ty,yy, I/474; Muhammed Emin İbn Abidin (v. 1252/1836), *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992, II/123.

⁹ Cemal Çetin, *Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci*, ty, yy, s. 9.

metredir.¹⁰ Buna göre Şafîiler ve Malikilerin bir fersahı değeri, Hanefîiler ve Hanbelîilerin fersah değerlerinin iki katıdır. Bu da yolculuğun tespiti konusundaki fakihlerin ihtilâfının nedenini göstermektedir.

Mil: Lügatte mil: Mesafe ölçüsü, yolcuları yönlendiren yoldaki işaret manalarına gelmektedir.¹¹ İstilahî manası hakkında ihtilâf vardır. Ancak berîdin dört fersah ve fersahın da üç mil olduğu hususunda fakihler hemfikirdir.¹² Fakat seferiliğin tespiti hakkında fakihlerin ihtilaf nedeni mil ölçüsünün tespiti hususundaki farklı görüşlerdir. Başka bir ifadeyle mil ölçüsünün tespitinde dillendirilen farklı değerler yolculuk mesafenin kilometre olarak hesaplamasında değişik uzunluklar ifade edilmesine neden olmuştur.

Hanefîilere göre bir mil dört bin zirâ'/arşın,¹³ Malikîlere göre üç bin beş yüz zirâ',¹⁴ Şafîîiler¹⁵ ve Hanbelîilere¹⁶ göre ise altı bin zirâ'dır.¹⁷ Şafîî ve Hanbelîi klasik fıkıh kitaplarında bir milin altı bin zirâ' olarak tespiti konusu daha sonra Şafîî âlimlerin kasr mesafesini olduğundan fazla göstermeleri başlığı altında ele alınacaktır.

Zirâ': Lügatte, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kol boyu demektir.¹⁸ İstilahta ise şer'î zirâ', Hanefî, Şafîî ve Hanbelîi fakihlerine göre yirmi dört parmak genişliği kadardır.¹⁹ Malikîlerden iki farklı görüş nakledilmektedir. Karâfî, bir zirâ''ın otuz iki parmak genişliğinde olduğunu söylemektedir.²⁰ Diğer Malikîlere göre bir zirâ' yirmi dört parmak genişliğindedir. Nitekim şer'î zirâ' ölçümü hususunda cumhur arasında

¹⁰ Ali Cuma, *el-Mekayîl ve'l-mevazînu's-şer'îyye*, İkinci baskı, yy, 2009, s. 33.

¹¹ Hüseyinî, *Tacu'l-urûs*, XXX/435; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XI/635; Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vesit*, II/894.

¹² Muhammed b. Yusuf b. Ebî'l-Kâsım el-Abderî (v. 897/1491), *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasari Halil*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, yy, 1994, II/140; Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî (v. 450/1058), *el-Hâvî fi Fikhi's-Şafîî*, Birinci Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, II/360; Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvahid es-Sivâsî (v. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-Kadir*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty. I/123.

¹³ İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, II/474.

¹⁴ Şihâbuddîn Ahmet b. İdris Karâfî (v. 684/1285), *ez-Zahîre*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, II/358.

¹⁵ Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/323; Şeyhu'l-İslâm Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya el-Ensârî (v. 926/1520), *Esne'l-metâlib fi şerhi ravdi't-tâlib*, Dârü'l-Kitabi'l-İslâmî, ty, yy, I/238.

¹⁶ Ebü İshâk Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Abdillâh (v. 884/1479), *el-Mubdî' şerhu'l-muknî'* Dârü Kütübü'lmiyye, Beyrut, 1997, II/115.

¹⁷ Cuma, *el-Mekayîl ve'l-mevazîn*, s. 31.

¹⁸ Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî (817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhtâr*, yy, ty, s. 926.

¹⁹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, I/147; Ömer el-Büceyremî (v. 1221/1086), *Hâşiyetu'l-Büceyremî 'alâ şerhi'l-Hatîb*, Dârü'l-Fikr, yy, 1995, II/165; Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman ed-Dımaşkı es-Sâlihî el-Merdâvî (v. 885/1480), *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, Dârü lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ty, yy, II/319.

²⁰ Ebü Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ebî'l-Kâsım el-Abderî (v. 897/1491), *et-Tâc ve'l-iklîl li Muhtasari Halil*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, yy, 1994, II/490.

ittifak vardır.²¹ Fakat parmak genişliği hakkında ittifak bulunmamaktadır. Hanefilere göre, bir parmak ortalama 1.925 santimetredir. Bir zirâ' da 46,2 santimetreye tekabül etmektedir. Şafii ve Hanbelilere göre ise bir zirâ' 61,6 veya 61,8 santimetreye tekabül etmektedir.²²

Merhale: Sözlükte, yolcunun bir gün kat ettiği mesafeye ve iki menzil arasındaki mesafeye merhale denir.²³ İstilahta ise bir yolcunun normal bir şekilde yürümekle bir günde ortalama sekiz fersah gidebileceği uzaklık için kullanılan bir tabirdir.²⁴ Merhale, mil bazında ise yirmi dört mildir.²⁵

II. Seferliliğin Tespiti

Sefer konusu tartışmalı bir konudur. İslam hukukunda her ne kadar seferin varlığı hakkında ittifak varsa da, sefer ile ilgili konular hakkında ittifak yoktur. Sefer hakkında takriben yirmi farklı görüş rivayet edilmiştir. Hatta sefer mesafesi hakkında İmam Şafii'den aynı manaya gelen yedi değişik ifade nakledilmiştir.²⁶ Bu da seferin ne kadar karmaşık bir mesele olduğunu göstermektedir. Seferle ilgili bütün görüşleri incelemek kendi başına geniş bir araştırmaya ihtiyaç duyar. Biz burada sadece İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin sefer hakkındaki görüşlerini ve bu görüşlerin daha sonraki dönemlerde nasıl ele alındığını inceleyeceğiz.

İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin sefer hakkındaki görüşlerine geçmeden önce seferin tespit yollarını incelememiz yerinde olacaktır. Seferin tespiti bilhassa süre, lûgat, örf ve belli bir mesafeye göre yapılmaktadır.

A. Süreye Göre Tespiti

Hanefî fakihler, seferi daha çok süreye göre tespit etmeye çalışmaktadırlar. Hanefîlerin ekseriyeti tarafından kabul edilen görüşe göre sefer, normal bir yürüyüşle (yaya ve deve yürüyüşü) üç günlük bir mesafeden ibarettir.²⁷ Buna üç konak veya üç merhale de denilmektedir.²⁸

²¹ Muhammed b. Abdullah el-Haraşî (1101/), *Şerhu Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty, II/57.

²² Mehmet Erkal, *Seferle İlgili Mesafe Ölçütleri*, Ensar Neşriyat, s. 8; Cuma, *el-Mekayil ve'l-mevazîn*, s. 29.

²³ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vasit*, I/335; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XI/265.

²⁴ Ensari, *Esne'l-metâlib*, I/459.

²⁵ Cuma, *el-Mekayil ve'l-mevazîn*, s. 33; Çetin, *Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci*, s. 13.

²⁶ Nevevî (v. 676/1277), *el-Mecmû'*, IV/323.

²⁷ Fahrüddin Os mân b. Ali ez-Zeylâi (v. 743/1342), *Tebyînu'l-hakâ'ik şerhu kenzi'd-dakâ'ik*, Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, Kâhire 1313, I/209; Damad, *Mecme'u'l-enhur*, I/161.

²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, I/236.

Hanefiler sefer süresini tespit ederken, Peygamber (s.a.s.)'den rivayet edilen "Mukim kimse bir gün bir gece, yolcu ise üç gün üç gece mesh eder"²⁹ hadisini temel dayanak kabul etmişlerdir. Bu hadise binaen, sefer süresini yolcunun üç gün üç gece mest üzerine mesh edebileceği hükmüne kıyasla tespit etmişlerdir.³⁰ Üç günlük mesafenin tespiti hakkında Hanefiler arasında ittifak yoktur. Klasik kitaplarda üç günlük mesafe 15, 18 ve 21 fersah³¹ olarak tespit edilmiştir.³² Son dönem fakihleri, üç günlük mesafeyi, 15, 18, 21 ve 24 fersah olarak tespit etmişlerdir.³³ Saat bazında ise Hanefî fakihler bunu 20, 20.15 ve 22.30 saat olarak kabul etmiş ve saatleri de kilometreye çevirmişlerdir.³⁴

B. Lügate Göre Tespiti

Seferilik mesafesini lügate göre tespit etmeye çalışanlar Zahirilerden İbn Hazm ve Hanbelilerden İbn Kudâme'dir. Onlara göre, seferilikle nitelendirilen her yolculuk ister kısa olsun ister uzun olsun kasr sebebi sayılır. Bunların dayanakları ise namazın kısaltılmasını açıklayan "Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır"³⁵ âyetidir.³⁶

86

İbn Kudâme'ye göre, bu konuda fakihlerin öne sürdükleri deliller ispat edilemeyecek delillerdir. Çünkü mesafe konusunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. İhtilafın olduğu yerde de delil sabit olamaz. Delil sabit olmadığı zaman da konuyu açıklayan Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine müracaat edilmelidir. Bu konudaki ayet, seferi mutlak bir şekilde ele alır. Dolayısıyla

²⁹ Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdadî ed-Dârekutnî (v. 385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2004, I/357.

³⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, I/236.

³¹ Mahmut b. Ahmet b. es-Sadr eş-Şehîd Burhaneddin (v. 616/1219), *el-Muhîtu'l-Burhânî*, Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, yy, ty, II/28.

³² Ahmed b. Muhammed b. İsmail et-Tahtahâvî, *Haşiyet't-tahtahâvî ala merâki'l-fellâh*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, I/421; İbn Abidin, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, II/123; Beşir Cözübenli, *Elmalî Hamdî Yazır'ın Seferilik konusunda Yaklaşımı*, Ensar Neşriyat, s. 13; Suat Erdem, *İslam Hukukunda Seferiliğin Ölçütü*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 18, s. 13.

³³ Fahrettin Atar, "Sefer", *DİA*, Ankara, 2009, XXXVI/296; bk. Ferhat Koca, *İslam İbedet Esasları*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2014, s. 170.

³⁴ İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, II/123; Mehmet Erkal, *Seferle İlgili Mesafe Ölçütleri*, Ensar Neşriyat, s. 11.

³⁵ Nisâ, 4/101.

³⁶ Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî (v. 620/1223), *el-Muğnî li İbn Kudâme*, Mektebetü'l-Kahire, 1968, II/190.

her yolculuk hali belli bir mesafe göz önünde bulundurulmadan seferilik sayılmalıdır.³⁷

C. Örf Göre Tespiti

Seferilik mesafesini örf göre tespit eden kişi İbn Teymiyye'dir. Ona göre seferilik mesafesi Kur'an'da mutlak olarak geçmektedir. Nitekim konuyla ilgili birçok hadis de rivayet edilmektedir. Fakat bu hadisler merfû hadisler değildir. Yani bu hadisler Peygamberin (s.a.s.) sözleri olmayıp sahabenin sözleridir. Aynı şekilde Peygamberin Arafât ve Müzdelife'de namazlarını seferi kıldığı ve bu namazlarda Mekkelilerin de Peygamber'e (s.a.s.) uydukları halde Peygamber (s.a.s.)'in onları bu namazdan engellemediği sabittir. Bu da seferilik mesafesinin nassa değil örf dayandığını göstermektedir.³⁸ İlk bakışta örf ve lügat tespitleri arasında fark görünmemektedir. Fakat aralarında az da olsa bir fark bulunmaktadır. Lügat tespitlerine göre yolculuk mesafesi ister uzun olsun ister kısa olsun seferilik sayılır. Örf göre ise çok kısa olan mesafeler sefer sayılmaz.

D. Belli Bir Mesafeye Göre Tespiti

Maliki, Şafii ve Hanbeli fakihler, seferiliği belli bir mesafe olarak tespit etmişlerdir. Bunlara göre, kasrın mesafesi Peygamber (s.a.s.) ve sahabe uygulamalarına dayanmaktadır. Konuyla ilgili Ata b. Ebi Rebah'tan rivayet edildiğine göre, İbn Abbas'a sorulmuş "Arafât'a veya Mina'ya giderken kısaltacak mıyız?" denilmiş İbn Abbas "hayır, eğer Cidde, Uşfan ve Taiife giderseniz kısaltırız"³⁹ demiştir. Bu hadis cumhurun kasr mesafesi için temel kaynak olarak gösterdiği bir hadistir. Bütün bu yerlerin Mekke'ye uzaklığı ise 4 beriddir.⁴⁰

Seferilik mesafesinin tespiti için kullanılan kavramları ve seferiliğin tespit metodlarını açıkladıktan sonra İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii'nin

³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, II/190; Takıyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye el-Harrânî (v. 728/1327), *el-İhtiyârâtü'l-fikhiyye*, Tahk. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkı, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1978, I/434; Ebû Muhammed Ali b. Said b. Hazm (v. 456/1063), *el-Muhalla*, İdâretü't-Tebaati'l-Müniriyye, Mısır, 1349, V/20.

³⁸ Takıyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye el-Harrânî (v. 728/1327), *Mecmuu'l-fetâvâ*, Mecmeu'l-Melik Fehd, 1915, XXXX/40.

³⁹ Ahmed b. Hüseyin Ebû Bekir el-Beyhakî (v. 458/), *Marifetu's-Süneni ve'l-Asâr*, Dârü Küteybe, Beyrut, 1991, II/245.

⁴⁰ Alâuddîn el-Kâsânî (v. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, yy, 1986, I/94.

seferilik hakkındaki görüşleri ve bu görüşlerin sonraki dönemlerde nasıl ele alındığı konusuna geçebiliriz.

III. Ebû Hanife'nin Görüşü

İmam Ebû Hanife'nin seferilik konusundaki görüşü ve bu görüşün sonraki dönemlere yansımaları iki başlık altında incelenebilir.

A. Hanefî Fakihlerin İmamın Görüşünü Bırakıp Cumhuriyetin Görüşünü Benimsemeleri

Bilindiği gibi Hanefî mezhebi ehli hadisten daha çok ehli rey olarak bilinmektedir. Hatta Hanefî mezhebinin usul metotları nastan daha çok Hanefî fakihlerin fikhî anlayışlarına dayanmaktadır.⁴¹ Dolayısıyla Hanefî mezhebinin karakteristiği yoruma dayanmaktır.⁴² Nitekim İmam Ebû Hanife yolculuk mesafesini kilometre olarak belirtmeden üç gün yolculuk yapmak suretiyle açıklamıştır. Ona göre uzun yolculuk yani dört rekâtlı namazların iki rekât olarak kılınmasını vacip kılan yolculuk normal bir yürüyüşle en az üç gün veya daha fazla süren yolculuktur. Bu yolculuk mesafesi ovalarda, dağda deve veya normal bir yürüyüşle üç gündür. Keza denizde orta süratte esen rüzgârla giden gemi ile üç gün olarak takdir edilmiştir.⁴³ Nitekim üç gün içinde kat edilen mesafe ovada, dağda ve denizde aynı değildir. Zira bunun somut bir kriteri yoktur. Hanefî mezhebinin temel prensibi seferilik mesafe üç günlük normal bir yürüyüş olarak tespit edilmesidir. Ancak bu yürüyüş ovada, dağda ve denizde farklı mesafeye tekabül etmektedir. Bir tereddüt ve ihtilaf vuku bulunduğu zaman da örf'e başvurulur.⁴⁴

İmam'ın görüşünün terk edilip, mesafe için yeni bir ölçünün belirlenmesi fikri mezhebin temel prensiplerine uymaz. Ebû Hanife yolculuk mesafesini fersah veya saatle belirlememiştir. Belirtildiği üzere İmam Ebû

⁴¹ Bedri Aslan, "Sem'ani'nin Kavatiu'l-Edille Adlı Kitabında Âhâd Haber Konusunda Debûsi'ye Yöneltiltiği Eleştiriler", *Artuklu Akademi Dergisi*, 2015/2(1).

⁴² Burada bilinmesi gereken Hanefî fakihlerin diğer fakihlere göre yorum ve akli düşüncelere daha fazla önem vermeleridir. Bu düşüncelerden Hanefîlerin nassa önem vermedikleri anlamı çıkartılmamalıdır.

⁴³ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'* I/93; Zeylâi, *Tebyînu'l-hakâ'ik*, I/201; Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir b. Abdulcelil el-Mergînânî (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mubtedî'*, Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ty, I/80; İbn Abidin, *Reddû'l-muhtâr*, II/122.

⁴⁴ İbn Nuceym *el-Bahru'r-râ'ik*, II/ 114; Kâsânî, *Bedâi'u's-sa-nâi'* I/94; Serahsî, *el-Mebsût*, I/236; İbn Abidin, *Reddû'l-Muhtâr*, II/123.

günlük yol" ifadesinde geçen seyr-i vasatın zamanın mutad vasıtalarıyla seyr-i vasat olduğunu söylüyordu. Nitekim eskiden mutad vasıta kervan olduğu için kervanın seyr-i vasatıyla üç günlük (on sekiz saatlik) yolculuk esas alındığını kendi zamanında ise mutad yolculuk vasıtaları farklı olduğu halde yine de kervanla ilgili hükümlerin aynen uygulandığını söyleyerek bu anlayışın yanlış olduğunu savundu.⁵⁰ Elmalılı'ya göre yolculuk mesafesi günün şartlarına göre değerlendirilip tespit edilmelidir.

Bütün bunları birlikte değerlendirdiğimizde Hanefî fakihlerin kendi mezheplerinin temel prensiplerini terk edip cumhurun görüşü olan mesafeyi fersah veya başka ölçülerle açıklamaları İmam Ebû Hanîfe'nin görüşünden uzaklaşıp cumhurun görüşünü benimsediklerini göstermektedir. Mesafeyi fersahla veya başka somut ölçülerle tespit etmek Hanefî mezhebinin genel temayülüne uygun görünmemektedir. Her ne kadar Elmalılı Hamdi Yazır'ın görüşü tenkit edilmişse de Elmalılı'nın görüşü Ebû Hanîfe'nin görüşüne daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Zira mesafenin fersahla tespit edilmesi bu konuda yorumların önüne geçilmesi demektir. Fakat günün şartlarına göre değerlendirilmesi konunun yoruma açık hale gelmesi demektir. Tabii bu Hanefî mezhebinin rey ve düşüncelerine daha uygundur. Ayrıca Hanefî fakihleri deniz seferini anlattıkları zaman denize uygun bir mesafeyi zikretmektedir. Nitekim denize uygun üç günün mesafesi, denizde yol alan gemilere göredir. İlk dönemde yolculuk yapan deniz vasıtalarına göre değişir.⁵¹ Bu yorumlar da Hanefî mezhebin kurucusu olan İmam Ebû Hanîfe'nin seferliliğin mesafesi hakkındaki görüşlerine daha uyumlu görünmektedir.

B. Kasr Mesafesi Olan Üç Günü Fersaha Çevirirken Mesafeyi Olduğundan Daha Az Göstermeleri

Klasik Hanefî fıkıh kitaplarında mesafe konusunda sahih görüş nakledilirken üç gün olarak zikredilir.⁵² Fakat "ammetu'l-meşayih" denilen mezhebin büyük âlimleri kasr mesafesi olan üç günlük mesafeyi fersaha çevirmişlerdir. Daha sonra gelen âlimler de üç günlük mesafeyi saate

⁵⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Umut Matbaası, İstanbul, ty, I/519; Beşir Gözübenli, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Seferlilik Konusunda Yaklaşımı*, Ensar Neşriyat, s. 8.

⁵¹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, II/140.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, I/235; İbnü'l-Hümmam, *Şerhu fethi'l-kadîr*, II/30; İbn Maze, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, II/81; Damađ, *Mecme'u'l-enhur*, I/161;

çevirmişlerdir. Hanefî fakihler arasında üç gün olan mesafeyi fersaha veya saate çevirme konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Üç günlük mesafeyi fersaha çevirdiklerinde 15, 18, 21 ve 24⁵³ fersah olmak üzere birbirlerinden farklı dört sonuç ortaya çıkmıştır.⁵⁴ Aynı şekilde üç günlük mesafeyi saatlere çevirdiklerinde 20 saat, 20 saat 15 dakika ve 22 saat 30 dakika olmak üzere farklı değerlerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Oysa belirtildiği üzere İmam Ebû Hanife'den rivayet edilen ise üç gün veya üç merhale (uzunluk ölçüsüdür).⁵⁵

Bu tespit yoruma açık bir tespittir. Zira fakihler günleri fersaha çevirdiklerinde bir günü 8 fersah olarak tespit etmişlerdir. Buna binaen İmam Ebû Hanife'nin zikrettiği üç günlük mesafenin 24 fersah olması gerekir. Hanefî fakihlerin mesafeyi fersah olarak tespit etmeleri hususu cumhurun görüşüne dayanmaktadır. Cumhurun günler hakkındaki görüşü bir günün 8 fersah olmasıdır. Eğer bu konuda cumhurun görüşü benimsenirse ölçülerin tespiti de onlara göre yapılmalıdır. Bununla birlikte daha önce de değindiğimiz gibi mesafe konusunda İmam'dan üç gün yerine üç merhale de rivayet edilmiştir.⁵⁶ Üç merhaleyi de değerlendirdiğimizde her merhale 8 fersah olarak tespit edildiğine göre⁵⁷ üç günlük mesafe 24 fersah eder. Nitekim bazı kaynaklar İmam Ebû Hanife'nin belirlediği üç günlük mesafeyi cumhurun sefer mesafesi olan iki günlük mesafe ve merhaleye kıyas ederek 24 fersah olarak tespit etmiştir.⁵⁸ Hatta Şevkânî, *Bahru'r-Raik* adlı kitaba dayanarak İmam Ebû Hanife'nin kasr mesafesini 24 fersah olduğunu dile getirdiğini söylemektedir.⁵⁹ Sen'ânî de *Sübülû's-Selâm* adlı kitabında Zeydîlere ve Hanefîlere göre seferiliğin 24 fersah olduğunu

⁵³ Ferhat Koca, *İbadet Esasları*, s. 170; Fahrettin Atar, "Sefer" *DİA*, XXXVI/296.

⁵⁴ İbnü'l-Hümmam, *Şerhu fethi'l-kadir*, II/30; Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâ'ik*, I/210.

⁵⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, I/236; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, I/93; İbn Maze, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, II/22; İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, II/123.

⁵⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, I/236; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, I/93; İbn Maze, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, II/22; İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, II/123.

⁵⁷ Cuma, *el-Mekâyil ve'l-mevâzin*, s. 33.

⁵⁸ Râfîi, *Fethu'l-Azîz*, IV/453; Muhammed b. Ömer b. Hasan Ebû Muhammed Fahrüddin er-Râzî (v. /1210), *Mefatihü'l-ğayb*, Dârü lhyai'tTurâsî'l-Arabî, Beyrut, 1420, V/244; Nizamüddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüsayn en-Neysabûrî, (v. 850/1447), *Garâibu'l-Kur'an*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416, I/496; Muhammed Ali es-Sayis, *Tefsîru âyâtü'l-ahkâm*, el-Mektebetü'l-Misriyye, yy, 2002, I/73; Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temimî el-Malikî (v. 536/1142), *Şerhu't-telkîn*, Dârü'l-Çarbi'l-İslâmî, yy, 2008, I/884. Fahrettin Atar, "Sefer" *DİA*, XXXVI/296; Ferhat Koca, *İslâm İbadet Esasları*, s.170;

⁵⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkanî (v. 1250/1834), *Neylu'l-evtâr*, Dârü'l-Hadis, Mısır, 1993, III/246. Fakat elimizde bulunan Zeynüddin b. Nüceym el-Hânefî'nin Bahru'r-Raik adlı kitabın sefer konusuna baktığımızda Şevkanî'nin iddialarını destekleyecek bir ipucu bulamadık.

söylemektedir.⁶⁰ Bütün bunları değerlendirdiğimizde Hanefilere göre kasr mesafesi 1 fersah=5565 metre; 24 fersah 24x5565=133,560 kilometre olması gerekir. İslam Ansiklopedisi'nde 15 fersah 83, 18 fersah ise 99 kilometre olarak tespit edilmektedir.⁶¹ Buna göre 24 fersah 132 kilometredir.

Uzun yolculuğun bazı hükümleri vardır. Onlardan biri dört rekâtlı farz namazların iki rekât kılınmasıdır. Namazların bu şekilde kılınması ise Hanefilerde vaciptir. Bir vacibin hükmü belirtilirken ihtiyat elden bırakılmamalıdır. Doğal olarak kasr mesafesi belirlenirken daha fazla ihtiyata göre hareket edilmelidir. Başka bir ifadeyle mesafe cinsinden tespit ediliyorsa kasrın vacip olması için ihtiyata binaen üç güne tekabül edebilecek en uzak mesafe ölçü alınmalıdır.

Nitekim Ebû Yusuf bu hususta şunları söylemektedir: “Mesafe konusunda birçok farklı hadis rivayet edilmiştir. Biz bu hususta kesin olan üç güne itimat ettik. Zira bir kişinin kasr vacip olmadığı durumda namazını tam kılması ve dört rekâtlı olarak kılmasının vacip olması durumunda da namazlarını kasr olarak kılmasından bize göre daha sevimlidir.”⁶² Yani kasrın vacip olmadığı durumda namazın dört rekât olarak kılınması ve kasrın vacip olduğu durumda da iki rekât olarak kılınması gerekir.

92

Burada Ebû Yusuf'un dile getirdiği şey de ihtiyattır. Seferilik mesafesini fersaha çevirdiğimizde bu mesafeyi 24 fersah olarak kabul edersek dört rekâtlı namazların iki rekât olarak kılınmasının vacip olması kesinleşir. Eğer seferilik ölçüsünü 24 fersah yerine 15, 18 veya 21 fersah olarak tespit edersek namazların kasr olarak kılınmasının vacip olması şüpheli hale gelir. Dolayısıyla İmam Ebû Hanife'ye göre üç günlük olan seferiliğin ölçüsünü mesafe olarak tespit etmeye çalıştığımızda en büyük değere tekabül edecek şekilde ele almamız daha isabetli olur.

İmam Şafii'ye göre seferilik mesafesi iki gündür. Fakat İmam Şafii İmam Ebû Hanife'ye muhalif olmasının diye “namazlarımı üç günden az olan yolculukta kasr etmeyi sevmiyorum demektedir.”⁶³ Tabii İmam Şafii bunları

⁶⁰ Muhammed b. İsmail el-Emir el-Kehlâni es-Senâni (v. 1182/), *Sübüli's-selâm*, Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi, 1960, yy, II/39.

⁶¹ Fahrettin Atar, “Sefer” *DİA*, XXXVI/296;

⁶² Ebû Yusuf, *Kitabu'l-hüccce ala ehli'l-Medine*, Dârü Alemi'l-Kütüb, 1983, yy, s. 166.

⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şafii (v. 204/820), *el-'Ulûm*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1393, I/24; İbrahim b. Ali b. Yusuf Ebû İshak eş-Şirâzi (v. 476/1083), *el-Muhezzeb fi fikh'l-İmâm eş-Şafii*, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1992, I/334; Yahya b. Şeref Ebû Zekerriyya en-Nevevi, *Revdatu't-talibin*, Dârü Alemi'l-Kütüb, Beyrut, 2003,

söylerken iki ve üç günlük yolculuğun hangi mesafeye tekabül ettiğini iyi bilmekteydi. Bilindiği üzere İmam Şafii'ye göre iki günlük mesafe 16 fersahtır. Üç günlük mesafe ise 24 fersahtır.

Elmalılı da ihtiyata binaen şunları kaydetmektedir: Sefer müddetinin fazla takdir edilmek suretiyle tayininde hata edilse bile bu durum ihtiyaten namaza engel değildir. Fakat az takdir edilmesi halinde mukim sayılması gereken biri yolcu sayılacağından namazını eksik kılmış olacaktır.⁶⁴ Sonuç olarak İmam Ebû Hanife'nin seferilik konusunda zikrettiği üç günlük mesafe fersah olarak değerlendirilmek istenilirse hem lügat açısından hem de ihtiyata binaen 24 fersah olarak tespit edilmesi daha uygundur.

IV. Şafii'nin Görüşü

İmam Şafii'nin sefer mesafesi hakkındaki görüşü ve bu görüşün sonraki dönem fakihlerinin yorumlarıyla nasıl bir şekil aldığı iki başlık altında incelenecektir.

A. Şafii Fakihlerin Mezhebin Temel Esası Olan Nassa Bağlılıktan Uzaklaşmaları

Bilindiği gibi Şafii mezhebinin temel prensibi bir konuda nass olduğu zaman fakihlerin o konuda yorum yapmamalarıdır. İmam Şafii'nin bu konuda meşhur bir sözü vardır. Diyor ki: "Bir mesele hakkında hadis sahih olursa sahih olan hadis mezhebimdir."⁶⁵ O bu ifadesi ile nassın olduğu durumlarda yorumda bulunmamayı mezhebin temel prensibi olarak ortaya koyduğunu göstermektedir. İmam Şafii, seferilik hususunda yorumda bulunmamış, Peygamber (s.a.s.) ve sahabenin uygulamalarına uyarak seferilik mesafesini iki gün olarak belirlemiştir. İmam Şafii'nin konuyla ilgili Ata b. Ebi Rabah'ın İbn Abbas'tan rivayet ettiği: "Arafât'a veya Mina'ya giderken kısaltacak mıyız?" denilmiş İbn Abbas "hayır, eğer Cidde, Usfan ve Taif'e giderseniz kısaltırsınız" hadisine ve İmam Malik'in bu mesafeyi dört

I/489; Abdulvahid b. İsmail er-Ruyâni (v. 502/1109), *Bahrü'l-mezheb fi furui mezhebi İmamî's-Şâfiî*, Dârü İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002, III/51.

⁶⁴ Şevket Topal, *Elmalılı İle Aksekili Arasındaki Seferilik Hükmü Tartışması*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, s. 16.

⁶⁵ Nevevî, *el-Mecmû'*, I/92; Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali ed-Demiri (v. 808/1406), *en-Necmu'l-velhac fi şerhi'l-minhâc*, Dârü'l-Minhâc, 2004, yy, II/56; Muhammed Emin Emir Padişah (v. 972/1565), *Teyşîru't-Tahrîr*, Dârü'l-Fikr, ty, yy, III/73.

berîd (on iki mil) olarak tespit etmesine⁶⁶ dayanarak seferilik mesafesini 48 mil olarak belirlemiştir. Mekke ile Cidde arası yaklaşık 80 kilometredir.

Buna binaen Şafîî fakihlere düşen İmam Şafîî'nin dayandığı hadis ve sahabe uygulamalarına uymaları ve bu konuda yorum yapmamalarıdır. Fakat Şafîî fakihlerin çoğunun açıklamalarında İmam Şafîî'nin dayandığı hadis ve sahabe uygulamaları görünmemektedir.⁶⁷

Daha önce de ifade edildiği gibi seferilik konusunda İmam Şafîî'nin görüşü, vasat olan iki günlük yolculuk olup bu yolculuk da Mekke-Cidde arasındaki mesafeye tekabül etmektedir. Ancak Şafîî fakihlerin sefer hakkındaki görüşlerine baktığımızda birbirinden farklı değerler görmekteyiz. İmam Şafîî'nin tespit ettiği iki günlük mesafeyi 124,⁶⁸ 144⁶⁹ ve 178 kilometreye kadar çıkarırlar olmuştur. Bu değer hem İmam Şafîî'nin görüşüne hem de realiteye ters düşmektedir. Zira İmam Şafîî bu mesafeyi Mekke ve Cidde arasındaki mesafeyle tespit etmiştir. Bu da 80 kilometredir. Bunun realiteye ters olan tarafı ise iki günde normal bir yürüyüşle 124, 144 ve 178 kilometre yol yürünemeyeceğidir. Ayrıca Şafîî mezhebine göre diğer ölçü ve mesafelerinin takribi (yaklaşık) olmalarına karşın seferilik mesafesi tahdididir (sınırları bellidir). Yani tam olarak belli olması şarttır. Dolayısıyla bu konuda seferiliğin ruhsatlarından yararlanmak için mesafenin tam ve belli olması şarttır.⁷⁰ Şafîî fakihlerin açıklamalarına baktığımızda⁷¹ böyle bir netlik görmemekteyiz. Sonuç olarak Şafîî fakihlerin Şafîî mezhebinin temel prensibi olan nassa bağlılıktan uzaklaştıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

B. Şafîî Âlimlerin Kasr Mesafesini Olduğundan Daha Fazla Göstermeleri

İmam Şafîî, Müzeni ve Cüveynî'nin fıkıh kitaplarına bakıldığında kasr mesafesi hesaplanırken berîd, fersah ve mil kavramlarını kullandıklarını

⁶⁶ Temimî *Şerhu't-telkîn*, I/888.

⁶⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/323; Ensârî, *Esne'l-metâlib*, I/238; Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî (v. 973/1565), *Tuhfetü'l-minhâc fi şerhi'l-minhâc*, el-Mektebü't-Ticariyye, Mısır, 1983, II/379.

⁶⁸ Ahmed Hilmi el-Kuğî, *Hedîyyetu'l-Habib*, Elif Ofset, İstanbul, 1995, s. 63.

⁶⁹ Halil Gönenç, *Büyük Şafîî İlmihali*, İlim Yayınları, İstanbul, s. 183.

⁷⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâveridî (v. 450/1058), *el-Hâvî fi fikhî's-Şafîî*, Birinci Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, 1999, II/360; Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/323.

⁷¹ Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya el-Ensârî (v. 926/1520), *Esne'l-Metâlib fi Şerhi Ravidî't-Tâlib*, Dârü'l-Kitabi'l-İslâmî, ty, yy, I/238; Süleyman b. Ömer b. Mansur el-Ezherî (v. 1204/1790), *Futuhâtü'l-vehhâb bi tavdihî şerhi menhecî't-tullâb*, Dârü'l-Fikr, ty, I/599; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, II/258.

görüyoruz.⁷² Yani fıkıh kitaplarında hatve, zirâ' ve kadem kavramları yoktur. Bir sonraki kuşakta yaşayan fakihlerin fıkıh kitaplarında ise hatve ve kadem kavramları da vardır.⁷³ İmam Nevevi ile birlikte zirâ' kavramı da kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁴ İmam Nevevi'den sonra gelen Şafii fakihlerin kahir ekseriyeti Nevevi'ye uyarak onun gibi bir mili altı bin zirâ' olarak tespit etmişlerdir. Kanaatimizce bir milin 6 bin zirâ' olarak değerlendirilmesi Nevevi'nin bir içtihadı değildir. Zira İmam Nevevi'den önce yaşamış olan Gazali, Mâverdi ve Ruyânî gibi Şafii fakihlerin fıkıh kitaplarına baktığımızda bir mili dört bin hatve ve bir hatveyi de üç kadem olarak hesapladıklarını görmekteyiz.⁷⁵ Dolayısıyla dört bin hatve altı bin zirâ' tekabül etmektedir. İmam Nevevi de buna dayanarak bir mili altı bin zirâ' olarak tespit etmiştir. Fakat İmam Nevevi'den sonra gelen fakihler, konunun tarihi geçmişine dikkat etmeden İmam Nevevi'ye atıfta bulunarak bir milin altı bin zirâ' olduğunu kabul etmişlerdir. Bu da tespitin İmam Nevevi'nin bir içtihadı olduğu kanaatinin hâsıl olmasına neden olmuştur.

Kasr konusunda Şafii fakihlerin belirledikleri ölçüler iki günlük mesafeyi tespit etmek için kullanıldığında vakiya ve bu konuda rivayet edilen hadisin içeriğine ters düşen bir rakam ortaya çıkarmaktadır. Mesela İmam Şafii'nin kasr mesafesi için belirlediği 16 fersah Şafii fakihlerin tespit ettikleri ölçülerle kilometreye çevirdiğimizde normal bir yürüyüşle iki günde kat edilmesi imkânsız bir mesafe ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile Şafii fakihlere göre 16 fersah 48 mildir. Her bir mil 6 bin zirâ'dır. Her bir zirâ' 61,8 santimetre olarak hesaplandığında⁷⁶ iki günlük mesafe = 48 mil x6000 zirâ' = 288000 metre eder. Bunu da 61,8 santimetreye çarptığımızda 177,984 metre çıkar. Bu da ortalama 180 kilometre eder ki normal bir yürüyüşle iki günde kat edilmesi imkânsızdır. Bir mili 4 bin hatve olarak

⁷² Şafii, *el-Um*, I/24; İsmail b. Yahya b. İsmail el-Misri el-Müzeni, (v. 264/878), *Mühtasarü'l-Müzeni fi furu'ş-Şafiiyye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.s. 39; Abdulmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (v. 478/1086), *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, Dârü'l-Minhâc, Cidde, 2007, II/423.

⁷³ Mâverdi, *el-Hâvî*, II/361; Ruyânî, *Bahru'l-mezheb*, III/51; Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazali (v. 505/1111), *el-Vasit fi'l-mezheb*, Tahk. Ahmed Mahmud İbrahim ve Muhammed Tamir, Dârü's-Selâm, yy 1997, II/249; Yaha b. Ebi'l-Hayr b. Salim el-İmrani eş-Şafii (v. 558/1163), *el-Beyan fi mezhebi İmami'ş-Şafii*, Dârü'l-Minhâc, ty.yy, II/453; Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-Rafii el-Kazvini, (v. 623/1226), *el-Aziz şerhu'l-veciz*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, II/219; Osman b. Abdurrahman Ebû Amr İbnu's-Salah (v. 643/1246), *Şerhu müşkilil-vesit*, Dârü Kunûz, yy, 2011, II/262.

⁷⁴ Nevevi, *el-Mecmû'*, IV/323; Ensari, *Esne'l-metâlib*, I/238; Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali ed-Demiri (v. 808/1406), *en-Necmu'l-vehhâc fi şerhi'l-minhâc*, Dârü'l-Minhâc, 2004, yy, II/420; Heytemî, *Tuhfetu'l-minhâc*, II/379.

⁷⁵ Mâverdi, *el-Hâvî*, II/361; Ruyânî, *Bahru'l-mezheb*, III/51; Gazali, *el-Vasit fi'l-mezheb*, II/249.

⁷⁶ Cuma, *el-Mekayil ve'l-mevazin*, s. 29.

hesaplayan fakihlere göre de iki günlük mesafeyi kat etmek mümkün değildir. Onlara göre bir mil 4 bin hatvedir. Bir hatve üç kademdir (adım). Bir kadem 25 santimetre olarak değerlendirdiğimizde şöyle bir uzunluk mesafesi ortaya çıkar. 48 mil x4000 hatve = 192,000 hatve eder. Bu da 192,000x75 santimetre =144 kilometre etmektedir.⁷⁷

Dolayısıyla kasr mesafesiyle ilgili rivayet edilen hadis ile İmam Şafii'nin bu konudaki görüşleri ve Şafii fakihlerin konuyla ilgili fersah mesafesini 48 mil ve her mili altı bin zirâ' olarak hesaplamalarını birlikte değerlendirdiğimizde iki görüş arasında bir uyumun olmadığını görmekteyiz. Bu uyumsuzluğun nedeni ya milin zirâ' dönüştürülmesinden veya bunun yanlış bir şekilde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Zira daha önce belirtildiği gibi bir milin altı bin zirâ' olarak hesaplanması hem realiteye hem lügat ve tarih kitaplarına hem de İmam Şafii'nin kasr konusunda dayandığı hadisin içeriğiyle tezat arz etmektedir. Nitekim bu hususta İbn Abbas'ın belirlediği mesafe Mekke ile Cidde arası kadardır. Mekke ile Cidde arasının 80 kilometre olduğu herkesçe bilinmektedir. Bununla birlikte ortaya konulan mesafe de nesnel gerçekliğe terstir. Zira normal bir yürüyüşle iki günde 124, 144 veya 178 kilometre kat etmek mümkün değildir. Ayrıca kervanların kullandıkları yol güzergâhlarında kurulan hanlar arasında 45 kilometre bir mesafe vardır. Bu da iki günde 124, 144 veya 178 kilometre değil ancak 80 ile 90 kilometre arası yol kat edilebileceğine delalet etmektedir.

Berîd, fersah ve mil ölçülerini tespit etmek fakihlerin işi değildir. Bunları en iyi bilen mühendislerdir. Bu alanda ilk dönemde yazılan ve elimizde mevcut olan kitaplara baktığımızda hiç kimse bir mili altı bin zirâ' olarak hesaplamamıştır. Bu kitaplarda mil sözlük manasının dışında bir ölçü olarak ele alınmamıştır veya bir ölçü vesilesi olarak ele alındığında dört bin zirâ' olarak hesaplandığını görmekteyiz.⁷⁸

Hanbelilerin dışında kalan (onlar, bu konuda Şafii'lere uymuşlardır) diğer fakihler de bir mili 3.5 bin veya 4 bin zirâ' olarak tespit etmişlerdir. Bunlar bir bütün olarak ele alındığında Şafii fakihlerin bir mili altı bin zirâ'

⁷⁷ Cönenç, *Büyük Şafii İlmihali*, s. 183.

⁷⁸ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 170/787), *Kitabu'l-ayn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, IV/177; Ali b. Hüseyin el-Mesudî, (v. 346/957), *Mürüccü'z-zeheb*, yy, ty, I/253; İsmail b. Hammad el-Cevheriyy (v. 398/1008), *es-Sihâh*, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 2009, s. 1107. Muhammed b. Ahmed Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, *Tahkîku ma li'l-Hind*, ty, yy, I/67.

olarak değerlendirmeleri yanlıştır. Kanaatimizce bu hatanın kaynağı ya milin zirâ'a dönüştürmeden önce hatve olarak tespit edilmesine dayanmaktadır. Ya da Semhûdî'nin söylediği gibi bir milin altı bin zirâ' olduğunu söyleyenlerin, bir parmağın altı arpa genişliğinde değil üç arpa genişliğinde olduğunu söylemelerinden dolayıdır.⁷⁹

Bu konuda Kadî Hüseyin "Talîk" adlı kitabında önemli noktalara değinmektedir. Kadî, mesafe konusunda mezheplerin görüşlerini açıkladıktan sonra şöyle demektedir: "Bir mili altı bin zirâ' veya dört bin hatve olarak hesaplamak gerçeklikle ve coğrafya bilginlerin ölçülerine uyuşmamaktadır. Nitekim coğrafya bilginleri yeryüzü ölçümünde 185,5 santimetreye "yer hatvesi, ba' ve kâmet kelimeleri kullandılar" yani hatve, ba' ve kâme aynı anlama gelmektedir. Bilginler hatveyi de dört kısma ayırıp her bir kısma zirâ' adı kullandılar. 185,5 santimetreyi dörtte böldüğümüzde bir zirâ' 46 santimetre olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat fakihler bu bilginlerin yeryüzü ölçümünde kullandıkları kavramları dikkate almadan seferilik mesafesini belirlemeye çalıştılar bu da farklı değerlerin meydana gelmesine sebep oldu. Netice olarak 48 mili tespit ettiğimiz değerlere çarptığımızda 89 kilometre ortaya çıkar, bu da belirlenen kasr mesafesine çok yakındır."⁸⁰

Tabii Hanefî ve Malikî fakihlerin konuyla ilgili tespit ettikleri mesafeler, kasr mesafesi hakkında rivayet edilen hadis içeriğiyle daha uyumlu görünmektedir. Fakat Şafî ve Hanbeli fakihlerin konuyla ilgili tespitleri hadiste zikredilen Mekke-Cidde arasındaki mesafeye uymamaktadır. Şafî fakihlerden Süleyman el-Cemel bu konudaki hatayı fark ederek bir milin altı bin zirâ' olarak değerlendirilmesine karşı çıkmış ve bunun nesnel gerçeklikle uyum arz etmediğini söylemiştir.⁸¹

Kanaatimizce bu husustaki hatanın asıl nedeni bir milin altı bin zirâ' olarak tespit edilmesi ve zirâ'ın da Haşimî zirâ' üzerinden değerlendirilmesidir. Bilindiği gibi bir Haşimî zirâ' 61,6 veya 61,8 santimetredir. Şer'î zirâ' ise 46,2 santimetredir. Çağdaş fakihler, sefer mesafesini bir milin altı bin zirâ' ve bir zirâ'ı da bir Haşimî zirâ' cinsinden ve

⁷⁹ Ali b. Abdullah b. Ahmed eş-Şafî es-Semhûdî (v. 911/1505), *Vefau'l-vefa bi ahbâri dari'l-Mustafa*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1419, I/86.

⁸⁰ Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed Kadî Ebû Muhammed el-Meruruzî, *et-Ta'like*, Mektebetu Nezar, Mekke, ty, s. 1079.

⁸¹ Ezherî, *Futuhâtu'l-vehhâb*, I/599.

61,6 ve 61,8 santimetre olarak hesaplamışlardır.⁸² Fakat Şafii fıkhı kitaplarına bakıldığında Zirâ'u'l-yed⁸³ ve Zirâ'u'l-Ademiyy⁸⁴ kavramlarını kullandıklarını ve bir zirâ' da 24 parmak ve her parmağı da altı arpa boyunda olduğunu söylediklerini görmekteyiz.⁸⁵ Son dönem âlimlerinden Ahmed Hilmi el-Kuğî'nin tespitlerine göre de bir zirâ'nın 43,2 santimetre olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Bu da Şafii fıkhı kitaplarında kullanılan zirâ'nın Haşimî zirâ' olmadığını diğer fakihlerin kullandıkları şer'î zirâ' olduğunu göstermektedir. Zira bir Haşimi zirâ'ı 32 parmak şer'î zirâ' ise 24 parmak olarak hesaplanmaktadır.⁸⁷ Hatta bu konuda Remlî, Şafii'lerin kullandıkları zirâ'nın Neccar ve Haşimî zirâ'ından daha kısa olduğunu söylemektedir.⁸⁸ Şafii fakihlerden Süleyman el-Cemel ve Baalevi'nin bu konudaki değerlendirmelerini⁸⁹ dikkate aldığımızda yani bir mili dört bin zirâ' ve bir zirâ'ı da 24 dört parmak olarak kabul ettiğimizde İmam Şafii'nin seferilik ölçüsü için belirlediği Mekke-Taif arasındaki mesafeye yakın bir mesafe ortaya çıkar. Yani 4 berîd = 16 fersah, 16 fersah = 48 mil, 48 mil = 192000 zirâ' eder. Sonuç ise $192000 \times 46,2 = 88,7$ kilometre olur. Ya da $192000 \times 43,2 = 82,9$ kilometre etmektedir. Bu da Mekke-Taif arasındaki mesafeye yakındır.

Netice itibariyle Mekke-Cidde arasındaki mesafe, İmam Şafii'nin rivayet ettiği hadisi ve son dönem fakihlerin değerlendirmelerini göz önünde bulundurduğumuzda Şafii fakihlerin bir mili altı bin zirâ' kabul etmeleri; nesnel gerçekliğe, tarihi kaynaklara ve İmam Şafii'nin temel kaynak olarak zikrettiği hadise uymamaktadır.

⁸² Cuma, *el-Mekayil ve'l-me'vazîn*, s. 33; bk. Mehmet Erkal, *Seferle İlgili Mesafe Ölçütleri*, s. 9.

⁸³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (v. 974/1567), *Tühfetü'l-mühîtac fi şerhi'l-minhac*, el-Mektebe't-Ticariyyr, yy, 1983, III/168; Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza er-Remlî (v. 957/1550), *Nihayetü'l-muhtac ila şerhi'l-minhac*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1984, III/4.

⁸⁴ Ensari, *Esne'l-metâlib*, I/14; bk. Muhammed el-Hatîb (v. 977/1570), *el-İknâ' fi halli elfâzi Ebi Şucâ'*, Thk. Mektebü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1415, I/28.

⁸⁵ Remlî, *Nihayetü'l-muhtac*, II/257; Ensari, *Esne'l-metâlib*, I/238; Büceyremî, *Hâşiyetu'l-Büceyremî*, II/165.

⁸⁶ Kuğî, *Hediyetu'l-Habîb*, 63.

⁸⁷ Necmüddin el-Kürdî, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fikhî Hükümleri*, (Ter. İbrahim Tüfekçi,) Buruc Yayınları, İstanbul, 1996, s. 237.

⁸⁸ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, II/258.

⁸⁹ Süleyman el-Cemel, *Hâşiyetu'l-Cemel ale'l-menhec*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty, III/170; Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin b. Ömer Baalevi, *Büçyetu'l-müsterşidin*, Dârü'l-fikr, yy, ty, I/156; Büceyremî, *Hâşiyetu'l-Büceyremî*, II/165.

mesafesi 90 kilometre yerine 133 kilometre olması daha isabetli görünmektedir. Mekke-Cidde arasındaki mesafeyi ve İmam Şafii'nin rivayet ettiği hadisi değerlendirdiğimizde Şafii mezhebine göre seferilik ölçüsünün 80 kilometre olarak belirlenmesi isabetli görünmektedir.

Kaynakça

Abderî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ebi'l-Kâsım (v. 897/1491), *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasari Halîl, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye*, yy, 1994.

Aktan, Hamza, *Seferilikte Zaman Mesafe Kriteri*, Ensar Neşriyat. ty, yy.

Âliş, Muhammed, *Menhu'l-Celîl Şerhun 'alâ Muhtasari Seyyîd Halîl, Dârü'l-Fikr*, Beyrut, 1989.

Atar, Fahrettin, "Sefer", *DİA*, Ankara, 2009.

Aslan, Bedri, "Sem`ani'nin Kavâtiu'l-Edille Adlı Kitabında Âhâd Haber Konusunda Debûsî'ye Yöneltilmiş Eleştiriler", *Artuklu Akademi Dergisi*, 2015/2(1).

Baâlevî, Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin b. Ömer, *Büğyetu'l-Müsterşidin, Dârü'l-fikr*, yy, ty.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin Ebû Bekir (v. 458/1065), *Marifetu's-Süneni ve'l-Asâr, Dârü Kütaybe*, Beyrut, 1991.

Büceyremî, Ömer el-Büceyremî eş-Şâfiî (v.1221/1086), *Hâşiyetu'l-Büceyremî 'alâ Şerhi'l-Hatîb, Dârü'l-Fikr*, yy, 1995.

Buhûti, Mansûr b. Yunus (v. 1050/1640), *Keşşâfu'l-Kimâ' 'an Metni'l-İknâ'*, Tahk. Hilal Musaylihî Mustafa Hilal, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1402.

Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed Ebû'r-Reyhân (v. 452/1061), *Tahkîku ma li'l-Hind*, ty, yy.

Cevherî, İsmail b. Hammad (v. 398/1008), *es-Sihâh, Dârü'l-Hadîs*, Kahire, 2009.

Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf (v. 478/1086), *Nihâyetu'l-Matlab fi Dirâyeti'l-Mezheb, Dârü'l-Minhâc, Cidde*, 2007.

Cuma, Ali, *el-Mekayîl ve'l-Mevazînu's-Şeriyeye*, İkinci baskı, yy, 2009.

- Gazzalî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *el-Vasît fi'l-Mezheb*, Tahk. Ahmed Mahmud İbrahim ve Muhammed Muhammed Tamir, Dârü's-Selâm, yy 1997.
- Gözübenli, Beşir, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Seferilik konusunda Yaklaşımı", *Ensar Neşriyat*, yy, ty.
- Halil, Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 170/787), *Kitabu'l-Ayn*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Halvetî, Ahmed b. Muhammed (v. 1241/1825), *Bulğatu's-Sâlik li Ekrabi'l-Mesâlik*, Dârü'l-Mearif, ty, yy.
- Huraşî, Muhammed b. Abdullah (v. 1101/1690), *Şerhu Muhtasarı Halil li'l-Huraşi*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer (v. 974/1566), *Tuhfetu'l-Minhâc fi Şerhi'l-Minhâc*, el-MektEbû't-Ticariyye, Mısır, 1983.
- Kâsânî, Alâuddîn (v. 587/1191), *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, yy, 1986.
- Karafî, Şihâbuddîn Ahmet b. İdris (v. 684/1285), *ez-Zahîre*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.
- Kemal, Kemal b. Seyyid Salım, *Sahihu Fıkhı's-Sünne*, Mektebetu't-Tevfikiiyye, Kahire, 2003.
- Koca, Ferhat, İslam İbedet Esasları, *DİA*, Ankara, 2014.
- Komisyon, *el-Mucemu'l-Vesît*, Dârü'd-Dave, ty, yy.
- Kürdî, Necmüddin, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, (Tercüme eden İbrahim Tüfekçi,) Buruc Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî (v. 450/1058), *el-Hâvî fi Fıkhı's-Şâfi'*, Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- Merdâvî, Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman ed-Dımaşkı es-Sâlihi (v. 885/1480), *el-İnsâf fi Ma'rîfeti'r-Râcih Mine'l-Hilâf*, Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ty, yy.

- İmranî, Yaha b. Ebi'l-Hayr b. Salim eş-Şafîi (v. 558/1163), *el-Beyân fi Mezhebi İmamı's-Şafîi*, Dârü'l-Minhâc, ty,yy.
- Keşmirî, Muhammed Enver Şah, *Arfu's-Şezî Şerhu Süneni't-Tirmizî*, ty, yy.
- Kuğî, Ahmet Hilmî, *Hediyetu'l-Habîb Şerhu Ğâyeti't-Takrîb*, Elif Ofset, İstanbul, 1995.
- Râfiî, Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvîni (v. 623/1226), *Fethu'l-Azîz bi Şerhi'l-Vecîz*, Dârü'l-Fikr, ty.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hasan Ebû Muhammed (v. 606/1210), *Mefatihü'l-Ğayb*, Dârü İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420.
- Remlî, Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed b. Hamza (v. 973/1565), *Nihâyet'l-Muhtâc ila Şerhi'l-Minhâc*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Ruyânî, Abdulvahid b. İsmail (v. 502/1109), *Bahru'l-Mezheb fi Furu'i Mezhebi İmamı's-Şafîi*, Dârü İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Semhûdî, Ali b. Abdullah b. Ahmed eş-Şafîi (v. 911/1506), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419.
- 104 Şafîi, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (v. 204/820), *el-'Um*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1393.
- Şirâzî, İbrahim b. Ali b. Yusuf Ebû İshak (v. 476/1083), *el-Muhezzeb fi Fikhi'l-İmâm eş-Şafîi*, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1992.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *Neylu'l-Evtâr*, Dârü'l-Hadis, Mısır, 1993.
- Merûrûzî, Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed Kadî Ebû Muhammed, *et-Ta'lîke*, Mektebetu Nezar, Mekke, ty.
- Nevevî, Nevevî, Yahya b. Şeref Ebû Zekeriyya (v. 676/1277), *el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*, Dârü'l-Fikr, ty, yy.
- _____, *Revdatu't-Talibîn*, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut, 2003.
- Neysâbüri, Nizamuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüsayn (v. 850/1447), *Garaibu'l-Kur'an*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416.

